

СТАНОВЛЕННЯ ТА ПОШИРЕННЯ КОНСЕРВАТИВНИХ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

ESTABLISHMENT AND SPREAD OF CONSERVATIVE STATE AND LEGAL IDEAS IN UKRAINE IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

Стисло Т.Р., асистент кафедри права та публічного управління

Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила»

Актуальність статті полягає в тому, що для української державно-правової думки властивим є поширення декількох ідеологічних напрямків – консервативного, ліберального, соціалістичного, націоналістичного та їх різновидів і поєднань. Формування кожної з цих течій відбувалося під впливом сукупності внутрішніх і зовнішніх чинників, які мали як об'єктивну так і суб'єктивну передумову. Цікаво, що консерватизм, який є однією із найстаріших правових ідеологій, був найменш популярним серед українців, в той час, як своїх пошуках ідеальної форми державності, українські мислителі апелювали до історично детермінованої монархічної влади часів Давньоруської держави, Гетьманщини. У статті розкриваються передумови поширення консервативної ідеології в Галичині та Наддніпрянщині, а також зміст консервативної державно-правової думки, що сформувалася в середовищі українських мислителів того часу. Цікаво, що консерватизм, який є однією із найстаріших правових ідеологій, був найменш популярним серед українців, в той час, як своїх пошуках ідеальної форми державності. Стосовно поширення консерватизму серед українців то основним джерелом для їх утвердження були політичні ідеї імперії Габсбургів. У випадку українців – віра в доброго монарха стала визначальною і в кінцевому випадку виступала навіть «запобіжником» поширення антидержавних рухів. Показова, що віра в «добротого царя» була властива й для населення імперії Романових. На середину XIX ст. в тогочасних європейських монархіях, зокрема Австрійській та Російській, традиційними були декілька принципів, що й визначали популярність консерватизму і його зрозумілість для широких верств суспільства, а саме: ідея існування ідеального суспільного стану, була змінена концепцією абсолютизму, як єдиною можливою формою організації державної влади, а також релігійна основа суспільства й ідея авторитету влади. Характеризуючи масштаби поширення консервативних ідей серед українців XIX ст., слід вказати на обмежену соціальну базу цієї правової ідеології – як правило духовенство і тільки та його частина, яка залучалася до суспільно-політичного життя, а також окремі представники інтелігенції, які або були вихідцями із сімей священнослужителів або були близькі до них. Тобто, в XIX ст. український консерватизм знаходився на межі схоластики та секуляризації. Основними представниками консервативної державно-правової думки були Я. Головацький та П. Куліш. Однак їх погляди так і не були оформлені в цілісну концепцію чи ідею, а являли собою реакцію на суспільно-політичні процеси, які відбувалися в Австрійській та Російській імперіях.

Ключові слова: консерватизм, правова ідеологія, Галичина, Наддніпрянщина, Я. Головацький, П. Куліш.

The relevance of the article lies in the fact that the spread of several ideological directions - conservative, liberal, socialist, nationalist and their varieties and combinations - is characteristic of Ukrainian state-legal thought. The formation of each of these currents took place under the influence of a set of internal and external factors, which had both objective and subjective prerequisites. It is interesting that conservatism, which is one of the oldest legal ideologies, was the least popular among Ukrainians, while in their search for an ideal form of statehood, Ukrainian thinkers appealed to the historically determined monarchical power of the times of the Old Russian state, the Hetmanship. The article reveals the prerequisites for the spread of conservative ideology in Galicia and Transnistria, as well as the content of conservative state-legal thought that was formed among Ukrainian thinkers of that time. It is interesting that conservatism, which is one of the oldest legal ideologies, was the least popular among Ukrainians during their search for the ideal form of statehood. Regarding the spread of conservatism among Ukrainians, the political ideas of the Habsburg Empire were the main source for their establishment. In the case of Ukrainians, faith in a good monarch became decisive and, in the final case, even acted as a «safeguard» against the spread of anti-state movements. It is indicative that the belief in the «good king» was also characteristic of the population of the Romanov empire. In the middle of the 19th century in European monarchies of that time, in particular Austrian and Russian, several principles were traditional, which determined the popularity of conservatism and its comprehensibility for broad sections of society, namely: the idea of the existence of an ideal social state was replaced by the concept of absolutism as the only possible form of organization of state power, as well as the religious basis of society and the idea of authority. Characterizing the extent of the spread of conservative ideas among Ukrainians in the 19th century, it is necessary to point out the limited social base of this legal ideology - as a rule, the clergy and only that part of it that was involved in social and political life, as well as individual representatives of the intelligentsia, who either came from families of clergymen or were close to them. That is, in the 19th century, Ukrainian conservatism was on the verge of scholasticism and secularization. The main representatives of the conservative state and legal opinion were Ya. Holovatskyi and P. Kulish. However, their views were never formed into a coherent concept or idea, but were a reaction to the social and political processes that took place in the Austrian and Russian empires.

Key words: conservatism, legal ideology, Galicia, Dnipro region, Ya. Golovatskyi, P. Kulish.

Постановка проблеми. Для української державно-правової думки властивим є поширення декількох ідеологічних напрямків – консервативного, ліберального, соціалістичного, націоналістичного та їх різновидів і поєднань. Формування кожної з цих течій відбувалося під впливом сукупності внутрішніх і зовнішніх чинників, які мали як об'єктивну так і суб'єктивну передумову. Цікаво, що консерватизм, який є однією із найстаріших правових ідеологій, був найменш популярним серед українців, в той час, як своїх пошуках ідеальної форми державності, українські мислителі апелювали до історично детермінованої монархічної влади часів Давньоруської держави, Гетьманщини.

Поширення консерватизму в українській державно-політичній думці відбулося в середині XIX ст. Традиційним осередком поширення стала Галичина. Місцеві українці через участь в суспільно-політичному житті імперії Габсбургів мали можливість познайомитися з передовими

на той час європейськими правовими ідеями. Поширенню консерватизму в Галичині сприяв й інший фактор – політично свідомою частиною суспільства було греко-католицьке духовенство, а тому український (галицький) консерватизм мав клерикальний характер.

З огляду на зазначене, науково актуальним видається питання пошуку основних чинників, що сприяли поширенню консервативних правових ідей серед українців XIX ст., а також визначення умов, що призвели до поширення цієї правової ідеології й перетворення її в повноцінну ідею національної держави в перші десятиліття XX ст.

Метою дослідження є умов поширення та змістового наповнення консервативної державно-правової ідеї в Україні в XIX – на початку XX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історико-правовій науці відсутні дослідження в яких розкриваються особливості розвитку окремих дер-

жавно-правових ідей. Стосовно консерватизму, то дослідники звертають увагу насамперед на ідеї В.Липинського, а також Українську державу гетьмана П.Скоропадського, однак, консерватизм набув поширення в середині XIX ст., а отже можна говорити, що на початок XX ст. сформувалися певні закономірності, які притаманні саме українському різновиду консерватизму. В контексті зазначеного, окремі ідеї вивчали такі українські науковці, як С. Гелей, А. Кліш, Р. Лехнюк, О. Ситник.

Загальну методологічну основу дослідження склали праці українських та іноземних вчених: А.Луцького, К.Охари, Т.Ханзави та ін. В працях яких розкривається ідеологічний зміст консерватизму, здійснюється його порівняння з іншими державно-правовими концепціями.

Виклад основного матеріалу. Розкриваючи умови поширення консервативних ідей серед українських мислителів, варто конкретизувати основне змістове наповнення консерватизму, як ідеології, що виникла на межі XVIII – XIX ст. Як зауважує О. Ситник, консерватизм виник як опозиція до лібералізму й апелював до традицій, які сформували той чи інший суспільний устрій [9, с. 24]. А. Луцький, розкриваючи типологію консервативної правової ідеології, прийшов до висновку, що остання «спрямована на збереження існуючого ладу, базується на традиційній, усталеній формі суспільного устрою» й на момент свого виникнення була певним новаторством, адже пропонувала поширювати ідеї становості, абсолютизму, клерикалізму, які були більш звичними за «неперевірені часом модерністські буржуазні зрушення які лякали багатьох» [8, с. 128]. Сприяли утвердженню консерватизму й революційні події у Франції, адже масові жертви й терор, що стали повсякденністю суспільного буття, спонукали окремих мислителів сумніватися в доцільності подібних змін. Власне британський мислитель Е. Берк в 1790 р. опублікував трактат «Роздуми про революцію у Франції», в якому піддав сумніву влаштований французькими революціонерами терор. Згодом цей твір стане основою консервативної правової ідеології. Причиною цього були наступні тези Е. Берка:

- релігія є умовою існування в суспільстві універсального морального порядку;
- домінування так званого «права давнини» тобто природного права, а також правової традиції (Е.Берк, вважав, що в кожного народу є власна традиція, яка і визначає спосіб організації держави);
- наявність станових (класових) відносин, що вважалося запорукою соціальної стабільності;
- приватна властивість як гарантія свободи людини [10].

Також Е. Берк піддав критиці теорію суспільного договору Ж.-Ж. Руссо. Він писав: «Якщо цивілізоване суспільство – наслідок угод, то цей договір повинен стати його законом. Він повинен обмежувати й модифікувати всі основи конституції, які нею були сформовані. Всі види влади – законодавча, виконавча й судова – є її дітищем. У будь-якому іншому стані вони можуть бути не життєздатними» [10].

Пізніше, запропоновані Е. Берком ідеї отримали підтримку в середовищі тогочасних європейський інтелектуалів Л. де Бональда, У. Вордсворта, Ж. де Местра, С. Колріджа та ін. Особливою популярністю консервативні ідеї користувалися серед французьких мислителів. Останні, впродовж 1818–1820 рр. видавали окремі часописи «Консерватор» [8, с. 132]. Проаналізувавши теоретичний зміст консерватизму, як правової ідеології А.Луцький виокремив декілька закономірностей цієї державно-правової концепції, окремі з яких не втратили актуальності й у наш час. По-перше, консерватизм передбачав існування традиційного порядку, державного чи правового режиму й не допускав революційних змін. По-друге, мало місця збереженню соціальної ієрархії та традиційної елітарності (титулів, звань, привілеїв тощо). По-третє, основними засадами

консолідації суспільства було об'єднання довкола релігійних або великодержавних гасел. По-четверте, соціальна нерівність вважалася природним станом суспільства. По-п'яте, держава повинна будуватися на дотриманні «віковічних цінностей: сильна держава, сім'я, церква, традиційна освіта, громада» [8, с. 132].

Отже, ідеологія консерватизму стала реакцією на кризу лібералізму й намагання частини суспільства не допустити змін в соціальній і політичній організації, які для кінця XVIII – початку XIX ст. були революційними.

Стосовно поширення консерватизму серед українців то основним джерелом для їх утвердження були політичні ідеї імперії Габсбургів. Для останньої, консерватизм не став домінуючою правовою ідеологією. На нашу думку в Австрійській імперії утвердився специфічний різновид консервативного лібералізму, адже всі реформи, в тому числі й політичні відбувалися винятково в межах збереження існуючої правової традиції, соціальної ієрархії й домінування духовних цінностей. Всі ці ідеологеми легітимізували монархічну владу. У випадку українців – віра в доброго монарха стала визначальною і в кінцевому випадку виступала навіть «запобіжником» поширення антидержавних рухів. Показова, що віра в «доброго царя» була властива й для населення імперії Романових.

Назагал, на середину XIX ст. в тогочасних європейських монархіях, зокрема Австрійській та Російській, традиційними були декілька принципів, що й визначали популярність консерватизму і його зрозумілість для широких верств суспільства. При цьому, окремі із запропонованих Е. Берком ідей трансформувалися й набули іншого змісту. Так, ідея існування ідеального суспільного стану, була змінена концепцією абсолютизму, як єдиної можливої форми організації державної влади. Абсолютистська монархія оправдовувала також ідею авторитету влади, повагу до традицій й соціальної ієрархії. Так само важливим було підкреслення релігійної основи суспільства. У випадку українців Галичини, греко-католицьке духовенство, яке взяло на себе провід національним життям, не тільки доводило власну підтримку імперській владі, а й поширювали ці ідеї серед селянства. Власне навіть конституційні реформи початку 1860-х рр. проводилися в імперії Габсбургів в дусі збереження існуючого політичного ладу й запровадження мінімально необхідних правових новацій, які задовольняли потреби суспільства.

Розкриваючи погляди українських мислителів XIX – початку XX ст., які дотримувалися консервативних ідей, слід звернути увагу, що саме поняття консерватизму доцільно розглядати з політичної та функціональної точки зору – консерватизм – це світогляд окремої людини чи групи людей і не є набором певних догм, адже передбачав винятково опозицію до реформаційних чи революційних перетворень. З функціональної точки зору, консерватизм можна поєднати з будь-якою ідеологією, коли легітимність режиму піддається сумніву зсередини чи ззовні. Власне в Оксфордському словнику англійської мови пропонується трактування консерватизму як похідного від дієслова «зберігати», й означає «збереження в існуючому стані предмета, явища чи суспільного устрою від руйнування або зміни» [11]. В цьому випадку, поняття консерватизм залежить від категорії «існуючого стану», яка априорі не може бути уніфікованою чи стандартизованою, як скажімо ліберальні, соціалістичні чи націоналістичні ідеї. Саме тому, розглядаючи консервативні погляди на державу і право, які сформувалися і розвинулися в XIX ст. слід констатувати, що вони являли собою поєднання гасел збереження існуючого державного ладу та забезпечення мінімального набору громадянських прав і свобод. У випадку українців, консерватизм з середини XIX ст. почав утверджуватися, як концепт збереження монархії. В Галичині ідеї українських консерваторів були проявом лібералізму, адже апе-

лювали до досконалості правової системи, що існувала. В цьому випадку мова безпосередньо йшла про «збереження», «консервацію», а не повернення до попереднього. У випадку Наддніпрянщини консерватизм лавірував між гаслами легітимності самодержавства та існування української традиції монархізму.

Характеризуючи масштаби поширення консервативних ідей серед українців XIX ст., слід вказати на обмежену соціальну базу цієї правової ідеології – як правило духовенство і тільки та його частина, яка залучалася до суспільно-політичного життя, а також окремі представники інтелігенції, які або були вихідцями із сімей священнослужителів або були близькі до них. Тобто, в XIX ст. український консерватизм знаходився на межі схоластики та секуляризації.

Дослідник консервативних течій Галичини початку XX ст. Р. Лехнюк, вказує на існування трьох консервативних середовищ: «греко-католицька Церква, галицькі русофіли та християнсько-суспільний рух» [7, с. 46]. Така систематизація не викликає дискусії, однак потрібно конкретизувати, що всі вони пройшли різний процес формування і трансформації і на початку XX ст. вже не мали такого впливу, який існував в середині XIX ст. У цьому контексті мова йде про русофілів – суспільно-політичний рух, який виник із старорусинської течії, а в останній третині XIX ст. трансформувалася у відверте «московільство». В основі світогляду русофілів була концепція органічної єдності з українцями Наддніпрянщини але не як окремого народу, а як частини «загальноруського простору». Старорусини, а відтак русофіли, які приймали активну участь в революційних подіях 1848 р. не змогли повноцінно адаптуватися до конституційних перетворень Австрійської монархії в 1860-х рр. Ми поділяємо думку Р. Лехнюка, що «галицькі русофіли – це приклад, як ідеї, погляди, що виникли в XIX ст. які були продуктом XIX ст. і які черпали натхнення з тогочасних категорій... Головною дилемою для них було, як адаптувати свій домодерний старорусинський світогляд, уяву про спільну руську культуру спадщину, до XX ст.» [6].

Чи не найяскравішим прикладом галицького консерватора був Я. Головацький. Колишній член «Руської трійці» у своїх державно-правових і світоглядних переконаннях пройшов еволюцію від ідеолога національно-культурного відродження і збереження традиційно-українського, до апологета слов'янофільства і органічної єдності українців Галичини та Наддніпрянщини. Такі погляди можна трактувати, як передумову до зародження ідей соборності, але Я. Головацький вказував на провідну роль Російської імперії в праві консолідації слов'янських народів, в тому числі й українського.

Окремі правові погляди Я. Головацького відображено в його праці «Становище Русинів у Галичині», в якій він висловив думку, що «руському (українському) народові бракує здібних керівників і провідників, центру й органічного зв'язку окремих частин, а освіченим русинам – необхідної моральної сили, знання справи, любові до Батьківщини і самопожертвування. Народ розчленований і пригноблений, ледве животіє без самосвідомості, а його вожді, денационалізовані й чужі йому, спокійно присипляють його даліше в цьому сні» [13]. Цими словами мислитель апелював до ідеї соціальної стратифікації населення. Власне саме Я. Головацький спричинився до утвердження в галицькому консерватизмі органічної ідеї боротьби за «збереження національних та станових привілеїв у контексті українських національних шляхетсько-гетьманських традицій» [1, с. 103].

Стосовно галицького греко-католицького духовенства, то домінування консервативної ідеології в їх середовищі обумовлювалося апелюванням до традиційних християнськими етичних і моральних норм, а також ідеї становості, адже до 1880-х рр. саме духовенство було домінуючою соціальною верствою українського суспільства. На межі

XIX – XX ст. представники духовенства оформлять власні ідейні переконання в окрему політичну партію Католицький русько-народний союз 1896 р. [3, с. 57].

Важливо, що консервативні ідеї розвивалися в Наддніпрянщині. При цьому, місцеве духовенство було дистанційоване від суспільно-політичне життя, тому представниками цієї течії були світські особи. Найвідомішим представником наддніпрянського консерватизму можна вважати П. Куліша. Останній хоч і не був фаховим правником чи політиком, але через участь в Кирило-Мефодіївському товаристві зацікавився суспільно-політичним життям. Одночасно, слід погодитися з думкою українських вчених, що в середині – другій половині XIX ст. консерватизм не сформувався в окрему політичну концепцію, адже його прихильники «не змогли протиставити демократично-народницькому напрямку, який тоді домінував, свою цілісну програму» [2, с. 183].

В основі консервативного світогляду П. Куліша була «ідея природної незнищенності української нації», яку він сформував під впливом філософських ідей Б. Спінози, які передбачали, що основою розвитку нації і держави є традиція. Також традицією він вважав «український хутір», який протиставляв місту. Такі ідеї вказували, що саме селянство є основою державності. Так само, як селяни стали основою козацького стану, так само вони повинні стати основним соціальним класом української держави. П. Куліш був так званим «козакофілом» і всіляко намагався вказати на недосконалість західної культури, непристосованість західних ідей лібералізму до українських традицій і світосприйняття. Власне Європу, П. Куліш трактував місцем де присутній егоїзм, де багатство протистоїть бідності [4].

Також П. Куліш активно розвивав ідеї станової рівності. У праці «Чорна рада», а також «Руїна» він аргументував ідею, що основою держави Б. Хмельницького є шляхетсько-старшинська верхівка [5]. В цьому випадку він суперечив власній ідеї «українського хутору» і селянства, як основи держави. Власне П. Куліш у своїх поглядах пройшов тривалу еволюцію. При цьому, всі пропонувані ним ідеї можна трактувати як консервативні. В кінцевому випадку мислитель став одним із основоположників українського елітаризму, який на початку XX ст. отримав продовження в поглядах В. Липинського та С. Томашівського.

Висновки. З позиції сьогодення доцільно констатувати, що зміст консерватизму, який був популярним у XIX – перші десятиліття XX ст. відрізняється консервативної ідеології останніх десятиліть. Ми цілком поділяємо думку К. Охара, що в момент свого виникнення консерватизм сприймався, як «ідеологічна артикуляція реакційної тенденції захищати істеблішмент і соціальні привілеї, чи просто розважливий прояв несприйнятливості до ризику та скепсису щодо грандіозних планів покращення суспільства» й був сукупністю ідей, як передбачали управління змінами [14]. Ключовим принципом стало прагнення до збереження інституцій і практик. Як наслідок, характеризуючи зміст консервативних ідей XIX ст. варто усвідомлювати, що вони відрізняються від сучасних, а тому сприймаються не як консервативні, а навіть «ретроградні». Власне апелювання галицьких старорусинів (русофілів) до зв'язків з імперією Романових, єдності з українцями Наддніпрянщини, впровадження церковнослов'янського письма, було з одного боку спробою опиратися змінам й закономірній трансформації суспільства, а з іншого – відсутністю розуміння перспективи. Як наслідок русофіли представляли старе покоління галицького політикуму, яке з середини 1880-х рр. почало втрачати суспільну підтримку.

У Наддніпрянщині основою консервативної ідеології була традиція козацької демократії і становості. П. Куліш, як автор подібних ідей, назагал не сформував цілісної правової концепції, але заклав підвалини до формування національного елітаризму і монархічного консерватизму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гелей С. Д. Консервативна течія в суспільно-політичній думці України XIX ст. Львів: Інститут українознавства НАН України, 1996. 124 с.
2. Історія політичної думки України: підручник / за заг. ред. Н. М. Хоми; [І. Вдовичин, І. Вільчинська, Є. Перегуда та ін.]. Львів: Новий Світ-2000, 2017. 632 с.
3. Кліш А. Заснування Католицького русько-народного союзу в «Споминах з мого життя» Олександра Барвінського. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2016. Вип. 2(3). С. 56-59.
4. Куліш П.О. «Книга о ділах народу країнського...» [Текст]: вибр. Твори / П.Куліш; [передм. та упоряд. В.Т. Лазарева]; Нац. НДІ українознав. та всесвітньої історії. К.: НН ДІУВІ МОНС, 2012. 224 с.
5. Куліш П.О. Руїна. *Мета* (Львів). 1863. №2.
6. Лехнюк Р. На порозі модерного світу. URL: <https://zbruc.eu/node/92802>
7. Лехнюк Р.О. Українські консервативні середовища в Галичині у першій чверті XX століття: національно-політичний аспект: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 301 с. URL: https://www.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/03/dis_lekhniuk.pdf
8. Луцький А. І. Формування та розвиток правової ідеології в Україні. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. 312 с.
9. Ситник О. І. Консерватизм: генеза ідей. Луцьк : Надстир'я, 2000. 62 с.
10. Burke E. 1790). Reflections on the Revolution in France, And on the Proceedings in Certain Societies in London Relative to that Event. In a Letter Intended to Have Been Sent to a Gentleman in Paris. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k111218p.r=.langEN>
11. Conservatism. Oxford Reference. URL: <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/oi/authority.20110803095633183>
12. Hanzawa T. Conservatism. Government and politics. Vol. II. URL:<https://www.eolss.net/sample-chapters/C04/E6-32-04-03.pdf>
13. Nationbuilding and the Politics of Nationalism Essays on Austrian Galicia. Harvard College. 1982. 354 p. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/21959/file.pdf>
14. O'Hara K. Conservatism, London: Reaktion Books. 2011